

УДК 908(477.73)

Ніколаєнко Н.О., Миколаївський державний аграрний університет

Ніколаєнко Наталія Олександрівна. Навчалася в МДПУ на історичному факультеті. З 1994 по 2000 рр. працювала в Миколаївському муніципальному колегіумі вчителем права та політології. З 2001 року працює викладачем політології та соціології в Миколаївському державному аграрному університеті. Коло наукових інтересів – суспільно-політична діяльність В.Н. Каразіна.

В.Н. Каразін у контексті соціально-економічного та політичного розвитку Російської імперії кінця XVIII – XIX ст.

Стаття присвячена дослідженню життєвого шляху відомого громадського діяча, вченого В.Н. Каразіна. Дається характеристика громадській культурно-освітній діяльності вченого.

The article deals with life of the well-known scientist Carazin. The attention is paid to the cultural and educational activity of the scientist.

Життя та діяльність В.Н. Каразіна (1773-1842) припадає на правління Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I. Кожна з цих віце-носних осіб скеровувала правління державою відповідно власним помислам, пристосовуючи внутрішню і зовнішню політику Росії до певних історичних умов. Як правило, імператори розпочинали правління з нововведень, і це не могло не позначитися на суспільній свідомості. Все більша кількість кращих громадян імперії, не байдужих до долі своєї країни, прилучалися до процесу створення удосконаленої економічної та суспільно-політичної моделі модернізованої Росії.

Життя та діяльність В.Н. Каразіна протікали в річищі часу і були обумовлені як його походженням, так і певними соціально-політичними умовами. Ще в десятирічному віці він звернувся

з проханням до малоросійського генерал-губернатора графа П.О. Румянцева-Задунайського із проханням вступити на військову службу. Граф, пам'ятаючи батькові заслуги, з увагою поставився до хлопця. За тогочасним звичаєм, Василя Каразіна записали до кирасирського полку. У січні 1791 р. вісімнадцятирічний юнак прибув до Петербургу для проходження служби у лейб-гвардії Семеновського полку. Як і більшість заможної української еліти, він віддав перевагу північній столиці, а не провінції.

Час, коли молодий Каразін прибув до С.-Петербургу зі Слобожанщини, припадає на останні роки правління імператриці Катерини II. Це був дуже бурхливий у політичному плані період, пов'язаний із розповсюдженням ідеї французької буржуазної революції. Поширення набула ідея вільної нації та ідея правди і справедливості.

вості, які оголошували національний характер природним і невід'ємним атрибутом усього народу, а не окремої верстви.

Відповідно своєму статусу, а скоріше – природному хисту, В.Н. Каразін у Петербурзі почав відвідувати лекції в елітному закладі – Гірничому корпусі, найкращому на той час вищому навчальному закладі Росії. Тут він потрапив у нове для себе середовище мислячої інтелігенції, якій були не байдужі питання про шляхи розвитку Росії.

Початок 90-х років XVIII ст., коли молодий В.Н. Каразін прибув до С.-Петербургу, видався дуже бурхливим у політичному плані. Події французької буржуазної революції знайшли своє відлуння в Росії. “Французька хвороба” була несподівано знайдена в північній столиці. В червні 1790 р. було заарештовано О. Радіщева (1749-1802) за книгу “Подорож з Петербургу до Москви”. В 1792 р. взяли під варту видатного видавця М. Новікова (1744-1816). Публічно піддали вогню п'єсу Я. Княжина (1742-1791), в якій була показана боротьба новгородського республіканця Вадима з монархом Руриком. Навіть придворного поета Г. Державіна було звинувачено в тому, що він пише “якобинські вірші”.

Потрапивши у вирій прогресивних ідей, нетрадиційних теорій, модерного патріотизму, В.Н. Каразін вирішує присвятити себе справі служіння державі та її процвітання. Але, оскільки уявлення про це процвітання він мав дуже розпливчате, не знаючи якому з поприщ віддати перевагу, то вирішив спочатку здійснити велику подорож по Росії.

Дослідники життя та діяльності В.Н. Каразіна вважають, що ця подорож стала для нього чудовою школою. Він на власні очі побачив великі площі плідної землі, яка в багатьох місцях залишалася незасвоєною; він переконався в тому, яка безліч в Росії лісів і річок; він зрозумів, які багатства знаходяться в її надрах. І все це залишалось маловикористаним. Він побачив бідність селян і неспроможність поміщиків вести рентабельне господарство [1].

Енергія та хист молодого Каразіна спрямовується на удосконалення власного господарства в маєтку Кручик на Харківщині. На відміну від О.М. Радіщева, який виступав за скасування кріпацтва, В.Н. Карабін був переконаний у думці, що відносини між селянами і поміщиком не потребують таких радикальних змін. Кріпацтво, на його думку, має перспективи, якщо

“поселяни” будуть захищені від поміщицького свавілля загальнодержавними законами і патріархальними звичаями [2]. Як один із засобів трансформації соціальних відносин він пропонує створену ним в 1793 р. Сільську Думу, до складу якої, крім самого Карабіна, увійшли і селяни.

У 1796 р. на російському престолі сталася зміна імператора. Престол посів Павло I. Він висунув нову державну доктрину. Вона полягала в тому, що Росії не слід більш розширювати свої кордони, а перш за все необхідно навести порядок на існуючих територіях. Першими кроками нового імператора було визволення з фортець та острогів політичних в'язнів, засуджених Катериною II. Згодом він почав наступ на дворянські привілеї. Було обмежено дворянське самоврядування, вводилися тілесні покарання. Павло I, наносячи удар по дворянству, зупинив посилення кріпацтва, зробивши декілька кроків у бік його послаблення. Дворянам було рекомендовано обмежити барщину трьома днями. Заборонено було продавати дворових людей з молотка (як річ). Селян привели до присяги імператору, чого раніше ніколи не робилося. В.О. Ключевський називав імператора Павла I “первым противодворянским царем”. Історик вважав, що почуття порядку, дисципліни та рівності було керуючим спонуканням діяльності Павла I. А головною задачею виступала боротьба із становими привілеями [3].

На цей період випадає спроба В.Н. Каразіна втекти за кордон. В літературі існують розбіжності у висвітленні цього факту. Деякі дослідники, наслідуючи тезу О.І. Герцена про відчай Каразіна з приводу Павловського режиму [4], вважають причиною спроби еміграції протест проти існуючої дійсності [5]. Інші наполягають на особистій образі Карабіна, викликаній позбавленням його офіційного жаловання за службу в лейб-гвардії Селянівському полку [6]. Але викреслення його прізвища з офіцерських списків було цілком справедливим, і як свідомою людиною він розумів, що порушуючи накази і не з'являючись за місцем служби, ризикує лишитися без пагонів і додаткових прибутків. Найбільш вірогідною є думка про бажання В.Н. Каразіна продовжити за кордоном свою освіту [7].

В.Н. Каразін був з дитинства вихований на кращих єврейських і світових культурних традиціях: блискуче поставлені пансіони Фірлінга в Кременчуці і Шульца в Харкові, учнівство у Григорія Сковороди, далі вища освіта в Гірничому

му корпусі, нарешті, надзвичайний потяг до самоосвіти, знання світової літератури з суспільних проблем. Все це обумовило бажання жити серед просвіченого суспільства. Європа приваблювала його як можливість вчитися далі на кращих зразках світової думки. Оскільки видача закордонних паспортів у цей період була заборонена, Каразін вирішив тікати і був затриманий. Намагаючись випередити донесення прикордонників, він відсилав листа на ім'я Павла I, а потім ще одного через князя П.А. В'яземського [8]. В них він пояснює імператору причини свого вчинку.

Подальший розвиток подій став несподіваним навіть для самого Каразіна. Його прийняв сам імператор, і після тривалої розмови з ним Каразіна було призначено на посаду в держаній скарбниці. Таким чином, період царювання Павла I, став для В.Н. Каразіна щасливим стартом. Він отримав можливість жити і працювати в столиці і зайняти досить високе місце серед петербурзьких чиновників.

В ніч з 11 на 12 березня 1801 року внаслідок змови було вбито Павла I. Трон перейшов до його сина Олександра. До кола змовників Василь Назарович не входив, але він знав про неї і скоріш за все, не підтримуючи змови і не ставлячись до неї ворожо, готувався до неминучого по-своєму. Вже 12 березня у нього був готовий лист на ім'я нового самодержця, який, з одного боку, справив на нього враження, а з другого – довів, що Каразін добре орієнтувався у становищі при дворі. Лист потрапив до адресата тільки через десять днів і, хоча він був без підпису, дуже зацікавив Олександра. Думки, що були викладені у ньому (про необхідність реформування монархії, врегулювання взаємовідносин селян і поміщиків і т.ін.) відповідали імператорським.

Олександр I і В.Н. Каразін, за ініціативою першого, зустрілися. Бесіда, що відбулася між ними, підтвердила враження імператора про автора листа. Він дозволив Каразіну говорити з ним завжди відверто і писати йому особисто. Василь Назарович палко відгукнувся на ці пропозиції. Продовжувалося просування Каразіна по службі. 21 жовтня 1801 року він одержав звання колезького радника і його було нагороджено перснем за збирання матеріалів з історії фінансів. Розширюється коло спілкування Василя Назаровича – він знайомиться з О.М. Радищевим, М.М. Сперанським, стає активним чле-

ном Радищева, де часто виступає зі своїми віршами.

Знайшлося місце Каразіну і в структурі державного управління – він очолив одну з комісій, створену Міністерством народної освіти. Цій комісії відводилась важлива роль у проведенні реформи вищої освіти, в першу чергу університетської. Кожний навчальний заклад такого типу повинен був стати на чолі навчального округу та забезпечувати його учительськими кадрами та освітніми програмами. Першим на території України, що входила до складу Російської імперії, став Харківський університет. Він став і першим серед закладів освіти такого типу в Росії, який був створений не за бажанням уряду, а за ініціативою патріотичного слобідсько-українського дворянства, виразником інтересів якого став В.Н. Каразін.

24 січня 1804 року був підписаний указ про відкриття Харківського університету. Весь тягар робіт по підготовці його відкриття лежав на Каразіні. Він вирішував питання кадрів викладачів, побудови навчальних корпусів, розташування ботанічного саду, комплектування бібліотеки, типографії, лабораторії [8]. Урочисте відкриття університету відбулося 17 січня 1805 року.

Початок XIX ст. був часом загального суспільного піднесення і сподівань на перетворення в системі державного управління Росії. Царювання Олександра I продовжувалося чверть століття і було добою активної участі Росії в європейських справах: країна готувалася до війн, вела їх, укладала мирні угоди, які давали можливість передихнути і зібратися з новими силами, щоб вести нові війни. Політика різко змінювалася, вороги ставали союзниками, а союзники ворогами. Все це обумовило наявність періодів, на які можна поділити царювання Олександра I. Перший період (1801-1805) – час чортячих сподівань, планів, реформ. На цю добу припадає плідна діяльність В.Н. Каразіна на всіх ланках державної та суспільно-політичної царини. В той же час, у 1804 році, він потрапив у немилість і покинув столицю. Другий період правління Олександра I (1805-1807) – роки перших війн з Наполеоном. Третій період (1808-1812) – союз з Наполеоном, участь у континентальній блокаді проти Англії, що завдала збитків російському господарству. В ці часи відбувається повернення до реформаторської діяльності. Четвертий період (1812-1815) – війна з Наполеоном і перекроювання Європи переможцями (1816-1818). Ак-

тивізація зовнішньої політики, війна поставили проблеми консолідації всіх суспільно-політичних сил країни. Центром такої консолідації, на думку Каразіна, повинно було виступати самодержавство. Ця теза знайшла втілення у великій кількості його доповідних записок, прожектів. В Петербурзі знов звернули увагу на Каразіна, і в 1818 році він був викликаний на службу в столицю. І нарешті, п'ятий період (1819-1825) – час відмови від реформ, епоха реакції і початків революційного руху, який завершився повстанням гвардійських офіцерів у грудні 1825 р. В цей період Каразіна було заарештовано за підозру в участі повстання лейб-гвардії Семенівського полку. Він був висланий до свого маєтку. З того часу і до кінця життя він знаходився в опалі.

Імператор Микола I поставив своєю метою збереження та укріплення самодержавного ладу і тієї структури суспільних відносин, що були підґрунтям цього ладу. Особливу турботу виявив Микола I по відношенню до дворянства як панівної верстви і основної соціальної опори самодержавства. В маніфесті від 13 липня 1826 р. Микола I називав дворянство “оградою престолу” і закликав його до співпраці та повинності. В літературі існує думка, що Каразіну до 1839 р. було заборонено проживання у великих містах, а з 1839 р. дозволено, за виключенням Петербурга, Москви та їх земель [9]. Проте знайдені в архівах документи спростовують цю думку. В 1835 р. через III відділення В.Н. Каразін отримав дозвіл на переїзд у Московську губернію на постійне проживання, але в останній момент передумав [10].

Листи В.Н. Каразіна цього періоду красномовно свідчать на користь його самодержавного світогляду. Він був твердо переконаний, що одноосібна влада виступає основою основ справжньої державності. За його думкою, вся діяльність суспільства повинна бути спрямована на укріплення авторитету монарха [11]. Проводирями суспільства повинно виступати дворянство як особливий стан. Каразін вважав, що дворянство є привілейованою верстою в державі. Воно, завдяки своїй історичній суспільній ролі, заслужило виключного положення в соціальній структурі [12].

Одним з найгостріших та актуальних питань політичного, суспільного і економічного життя Російської імперії протягом розглянутого періоду було селянське питання. Воно було предме-

том різноманітних дискусій, пунктом зіткнення інтересів різноманітних ідеологій. Своє бачення перспектив кріпацтва в Україні було і у В.Н. Каразіна. Воно багато в чому було обумовлено рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва, агротехніки, характером землекористування та землеволодіння, визначавши стан соціальних відношень на селі.

В.Н. Каразін вважав, що визволення селян з кріпацтва тільки зашкодить її становищу, бо поміщик опікується ними і як представник привілейованого стану, наділений громадськими та політичними правами, виступає від їх особи перед державою. Поміщик як державний службовець виступає “управляючим” працею селян, турбується про них. Провину про тяжкий стан селян Каразін покладав не лише на поміщиків, але й на царський уряд.

Сама залежність селянина від поміщика суперечила просвітницьким ідеям. Просвітники вимагали скасування кріпацької залежності. Декабристи також були прибічниками радикальних способів у вирішенні селянського питання. За збереження старих відносин на селі виступали представники консервативного табору. Тому, на перший погляд, є всі підстави стверджувати, що Каразін був у своїх позиціях ближче до консерваторів, ніж до просвітників і буржуазних реформаторів. Але в той же час Каразін виступив і поза контекстом консервативного напрямку, вимагаючи від царського уряду вживання заходів для поліпшення становища селянства. Таким чином, Василь Назарович намагався лише зовні підновити кріпацьку систему шляхом упорядкування відношень селян та поміщиків, не торкаючись основ системи в цілому.

Життя та діяльність В.Н. Каразіна протікали в різниці часу. Енергійна, непересічна натура Василя Назаровича вимагала постійної діяльності. Він завжди відкликався на вимоги часу, прагнути створити якомога більше для своєї вітчизни. До самої смерті він жив громадськими інтересами. Каразін належав до консервативної течії. Але, водночас, зазнавши відчутного впливу прогресивної ідеології, відстоював необхідність реформ в усіх галузях політичного і суспільного життя, які б могли вдосконалити існуючий лад.

В.Н. Каразін жив і діяв у контексті свого часу, що і обумовило його світоглядні установки. Він був поборником міцної самодержавної влади, наполягав на збереженні існуючих політичних інститутів. В.Н. Каразін виступав за збере-

ження державної, політичної, соціальної стабільності. Самодержавство, привілейоване положення дворянства сприймалися ним як гарантії цієї стабільності. В той же час Каразін вбачав своє призначення як громадянина та дворянина постійно звертатися до самодержця та представників державної еліти з кагальними, іноді критичними питаннями, що висувала доба. Ці звернення, конструктивні за змістом та емоційні за формою, були яскравим свідченням бажання автора прислужитися своїй державі. Це ставить В.Н. Каразіна в один ряд з визначними представниками соціально-економічної та політичної думки першої половини XIX століття.

В.Н. Каразін не був представником політичної еліти, але він зберіг живу зацікавленість політичними питаннями, що знаходила вияв у надсиланні листів російським імператорам, урядовим чиновникам, в яких Каразін неодноразово торкався тем державного управління, відгукувався на найважливіші, з його точки зору, події внутрішньої та зовнішньої політики, аналізуючи їх і пропонуючи власні варіанти рішень, часом складних, політичних питань.

Його невичерпна активність була зовсім не випадковою. Своє звання дворянина він вважав цілком достатнім для того, щоб мати статус державного чиновника [13]. В.Н. Каразін був твердо переконаний, що свідомий громадянин, “свято сохрания одинокий, непреложный образ мыслей, и в милости, и в немилости не бросается из вольнодумства в мистику и из республиканских начал в деспотические, но идет всегда среднего стезею и доброго христианина и доброго подданного” [14].

Діяльність Каразіна проходила в період, який став особливим етапом розвитку української суспільно-політичної думки, яка розвивалася в тому просторі, який визначався їй Російської імперією, де в роки царювання Катерини II проводилася політика “освіченого абсолютизму”, що домінувала протягом XVIII століття в більшості європейських країн. Логічним її наслідком була централізація влади, що обернулася для України ліквідацією в кінці XVIII століття політичної автономії.

Втративши з автономією свої привілеї, козацька старшина намагалася отримати можливість бути в імперській соціальній структурі на одному рівні з російським дворянством. Отже, на початку XIX століття для більшості українського дворянства не існувало протиріччя між

“малоросійським” і “великоросійським” патріотизмом. Тому не було нічого дивного в тому, що В.Н. Каразін, як і більшість представників українського дворянства, включився в обговорення питань, які розглядалися російського суспільною думкою, і часом саме “російський ракурс свідомості” визначав його ставлення до ключових українських проблем.

Тим часом суспільно-політична думка Росії, незважаючи на інтерес певної частини ідеологів до обґрунтування революційних планів перебудови державного устрою, в своїй більшості зосереджувалася на проблемах монархічного правління як прийнятої форми організації влади, тому що багато мислителів саме з діяльністю монарха пов’язували надії на справедливий суспільний устрій в майбутньому [15]. Не був винятком і Каразін, бо вважав монархію єдиною можливою формою державного правління.

Таким чином, підсумовуючи все вищевикладене, слід зазначити, що життя та діяльність В.Н. Каразіна розвивалися в річищі часу і були обумовлені тими історичними подіями доби, на яку вони припадали.

В.Н. Каразін мав українсько-греко-балканське походження. Його предки активно інтегрували в етносоціокультурне середовище Російської імперії, щоб здобути певні соціальні привілеї. Своєрідність історичних умов України складалося в тому, що майже всі її території входили до складу Російської імперії. Відповідно і українська суспільно-політична думка розвивалася в тому політичному просторі, який встановлювався їй Російською імперією.

Є всі підстави стверджувати, що немає нічого дивного в тому, що В.Н. Каразін, як і більшість українського дворянства, включився в обговорення питань, що розглядалися російською суспільно-політичною думкою. В його свідомості українські проблеми органічно впліталися в загальноросійські.

Доба, в яку жив Каразін, характеризується впливом західноєвропейських ідей XVIII ст. та їх трансформацією на російському ґрунті. Ця трансформація знайшла своє втілення у проблемах модернізації самодержавства, удосконаленні державного апарату. В.Н. Каразін як небайдужа людина відгукувався на всі злободенні проблеми часу.

В.Н. Каразін палко любив Україну і усіма силами бажав, щоб його рідний край зазнав позитивних соціально-економічних перетворень.

Він заявляв: “Блажен уже стократно, если случай поставил меня в возможность сделать малейшее добро любезнейшей моей Украине...” [16].

О.І. Герцен в історичному нарисі “Император Александр I и В.Н. Каразин” писав, що “неутомимая деятельность Каразина и глубокое научное образование его были поразительны: он был астроном и химик, агроном, статистик, не ритор, как Карамзин, не доктринер, как Сперанский, а живой человек, вносящий во всякий вопрос совершенно новый взгляд и совершенно верное требование” [17].

Література

1. Слюсарский А.Г. В.Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. – Харьков: Изд. Харьк. ун-та, 1955. – С. 8.
2. Хрідочкін А.В. Життя і діяльність В.Н. Каразина // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 3-4. – С. 11.
3. Ключевский В.О. Курс русской истории. – М.: Мысль, 1989. – Т. 5. – С. 154.
4. Герцен А.И. Император Александр I и В.Н. Каразин. – СПб., 1906. – С. 12.
5. Слюсарский А.Г. Указ. тр. – С. 10.
6. Хрідочкін А.В. Вказ. праця. – С. 112.
7. Лавріненко Ю. Василь Каразин. Архітектор відродження: матеріали і думки до 200-ліття з дня народження. 1773-1973. – Мюнхен, 1975. – С. 13.
8. Березнюк Н.М. В.Н. Каразин – основатель первой университетской библиотеки Украины // Панорама. – 1998. – № 14. – С. 14.
9. Слюсарский А.Г. Указ. тр. – С. 54.
10. Державний архів Харківської області (ДАХО). – ф. 3. – оп. 2. – спр. 66. – арк. 2-8.
11. ДАХО. – ф. 3. – оп. 2. – спр. 66. – арк. 23, 28.
12. Кармазин В.Н. Объяснительная записка Министру внутренних дел гр. В.П. Кочубею (13 мая 1820 г.) // Кармазин В.Н. Сочинения, письма и бумаги. – Х., 1910. – С. 143.
13. Абрамов Я.В. В.Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность. – СПб., 1891. – С. 103.
14. Объяснительная записка В.Н. Каразина министру внутренних дел графу Виктору Павловичу Кочубею (13 мая 1820 года) // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д.И. Багалеем. – Харьков: Изд. Харьковского ун-та, 1910. – С. 128.
15. Предтечкин А.В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX в. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1957. – С. 147.
16. Герцен А.И. Император Александр I и В.Н. Каразин. – СПб., 1906. – С. 18.
17. Там само.

Надійшла до редколегії 22.02.2002 р.